

РЯЗКО РАЗСЛОЯВАНЕ. ИЗМЕРЕНИЯТА НА БЕДНОСТТА

(в българското общество след 1989)¹

Михаил Мирчев

България е източноевропейска страна, която през последните 58 години преживя два пъти цялостно преобразуване на социалните си структури като резултат от две “революции”: (1) следвоенната “социалистическа” след 1944 и (2) “синята”, “демократична” след 1989. Макар и в различни посоки, и двата пъти промените бяха всеобхватни. Те засегнаха собствеността, търговията и производството, селското стопанство и индустрията, образованието и културата, ценностната система, начина на живот, управленската система.

Демографският, икономическият и социалният модел претърпя глобални промени: моделът от 1939 на изоставаща аграрна страна с преобладаващо селско население и икономика, базирана на дребната частна собственост, с интелигенция само в София, Русе и някои сравнително големи градове, беше сменен през 50-те год. от този на индустриализирана и урбанизирана страна с преобладаващо градско население, практически изцяло държавна собственост и централно планиране. Това преобразуване приключи през 70-те год. и България стана средноразвита индустриална страна с изградена достъпна за всички образователна система, обхватни и институционализирани културни структури и модерна наука.

От 90-те год. у нас се осъществява цялостна промяна в системата на обществото (1) в стопанско-икономическата и в професионално-класовата му структура; (2) в ценностната и моралната му скала; (3) в моделите на успех, (4) в начина и качеството на живота, (5) както и в общовалидните социални посредници. Поради скоростта на промените много хора се оказаха в състояние на нестабилност и стрес. Динамиката на промените отхвърли цели поколения в бездната на оцеляването и пасивността. Проблемът за адаптацията стана екзистенциален за около 80% от населението на страната.

¹ Източник: Текстът е въз основа на три публикации: (1) **Социалната дилема “бедни-богати” в процеса на обществена трансформация през 90-те год. в България.** В сп. “Ново време”, кн. 6, 1997, стр. 3-16; (2) **Borderlines between the middle class and upper and lower classes: empirical indicators.** In: *The Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society.* Sofia, 1998, pp.352-363; (3) **Dynamics of the Social Structure in the 1990’s in the Light of Impoverishment and Poverty in Bulgaria.** In: *Bulgarian transition. Challenges and cognition.* Sofia, 1998, pp. 201-215.

Най-важното е, че в новите условия на “пазарни” отношения, при господство на частната собственост и тежка икономическа криза става ново разслояване на населението – професионално, трудово-статусно, имуществено и общо материално.

Елитът се променя бързо, както и принципът на неговото образуване. Променят се и формите на властта, която той упражнява върху обществото. Това се случва в условията на нестабилна и немощна държава, цялостна промяна в ценностите, морален хаос, тежка икономическа ситуация и болезнено обедняване на повече от половината от населението.

Днешният елит в България – икономически и финансов, политически и идеологически, културен и морален – е интересен и сложен обект за изследване от страна на социологията, както е и обект на обществено самопознание. Адекватната представа за този елит може да бъде резултат от точното измерване на реалната жизнеспособност на обществото, което се оформя в България от 1990. Същевременно българското общество достигна онази критична граница на бедност и маргинализация, отвъд която се изправя пред дилемата (1) или да загине без собствени ресурси за възстановяване, (2) или да намери и усвои нови катализатори на социалното благополучие и фактори за бъдещо стабилно и адекватно развитие на страната.

През 70-те и 80-те год. населението в България беше с относително висока степен на еднородност. През последните 13 години тази еднородност отстъпи място на рязко нарастване на социалното неравенство, причината за което беше преразпределението на социалните блага:

- оформи се малоброен богат елит като опозиция на широката обедняла и маргинализирана маса. В същото време все още няма стабилна и активна средна класа, която да балансира отношенията между горните две;
- модерната столица София и няколко други градове все по-радикално се различават от останалата част от страната, която бързо “прогресира” към примитивни форми в икономиката, социалната инфраструктура и начина на живот;
- новият интелектуален и професионален елит се оформя на фона на широкообхватно възраждане на неграмотността и културната и професионална деградация;
- от една страна, започна процес на демократизация и получаване на много формални и реални свободи в България. От друга страна, обаче, се появиха големи маргинални слоеве, практически обречени на бедност, без социална перспектива и възможност за социална мобилност – по същество те са извън реалните процеси на демократизация;
- пропастта между бедните (20%) и богатите (20%) в България достигна пропорция, която вече не е типична за една европейска страна. У нас през 1991 отношението беше 3,5, през 1995 – 6,5 и през 1998 – приблизително 13. Ако се направи сравнение между бедните (30%) и богатите (10%), тогава картината би била фрапираща.

* * *

Сега разслояването има знака на възникване на масови и болезнени граници на социално не-равенство, възникват огромни дистанции между социално-професионалните и имуществените слоеве на обществото. Това социално не-равенство следва да се анализира в рамките на страната, както и в междудържавна проекция – напр. България като елемент на Европейската общност.

Във вътрешно държавен план:

Едни имат добра и законна работа, други имат работа, но с мизерно заплащане и без осигуровки, а трети – остават задълго безработни; професиите на юристите и икономистите станаха и модерни, и печеливши, а професиите на инженерите, агрономите, химиците стават предпоставка за безработица и деквалификация. Отново рязко се увеличават разликите между големия град и отдалеченото малко селище, между столицата и провинцията, рязко се изострят разликите в начина на живот на някои етнически групи, напр. мнозинството от циганите са в позиция на бърза социална деградация и са застрашени от битието на оградените градски и селски гета (като Столипиново в Пловдив).

Социалните пластове се разместват – до вчера елитни слоеве сега стават маргинални, изтласкани от държавни служби, отказва им се признание на досегашната полезност на житейския им път. И обратно, някои от до вчера “последните, сега стават първи”, формира се новият елит. Последното е валидно дори за “борците”, за момчетата със здрави мускули, но без образование и култура, които днес имат вече място сред богатите и едрия бизнес, т.е. сред елита на обществото. И дори вече активно, последователно и систематично сами се “социализират”, като извеждат бизнеса си “на светло”, заемат официални властови позиции.

В междудържавен план:

До края на 80-те год. България бе средно развита страна, с мощна индустрия, с развита стопанска, комуникационна, транспортна, социална, образователна и културна структура. Бе страна с високо средно ниво на образование, на обща и професионална култура на населението. Въпреки елементите на изкуствено затруднен обмен със Западния свят, България и тогава бе една “отворена” страна – както по линия на културния, така и по линия на стопанския, търговския и технологичния обмен.

Сега икономическата криза и политиката, която водят практически всички правителства след 1989 има знака на смъкване на ранга на България до една слабо развита страна, с население, което в своето мнозинство става бедно, т.е. маргинално според критериите и в рамките на европейските стандарти. България става немоощна държава – с редуцираща се икономика, със загуба на производствения и финансов си суверенитет, с всякакви пречки, за да не се формира стабилен национален капитал и без никакъв протекционизъм към съхраняване на национални инфраструктури, които на практика биха означавали наличие на национален държавен и политически суверенитет.

Всичко това може да се разгледа в един частен ракурс – разделението на бедни и богати. Такова винаги в историята е имало и вероятно още дълго време ще има. Проблемът на всяко общество, или по-точно на всяка държава, е как да се регулира амплитудата между чертата на бедността и висотата на елитното богатство, и разбира се, как се подреждат основните групи на населението по стълбицата между тях.

Точно тук сега са алтернативите пред развитието или пред деградацията на България и българската нация. Алтернативите са България да се изгражда като:

(1) общество с изключително богато, но малобройно малцинство, което ще излъчва олигархическо управление на страната, наред с масова и болезнена бедност, водеща вкл. и до масово гладуване, културна деградация, до национално и социално обезличаване на значителни слоеве от населението, и при липсата на голяма и стабилна средна класа, която да възпроизвежда националния елит във всички основни сфери на обществения живот;

(2) общество с богат елит, стабилна средна класа, наред с голям процент беднота (Средиземноморска Европа, Италия, Гърция);

(3) общество, което е стерилизирано от социалния слой на бедните и в което има преобладаваща богата средна класа и свръх-богат елит (малките страни от Средна Европа и Скандинавия) ?

* * *

При предишното “социалистическо” общество нормата бе уравнилството. Общо взето се вземаха мерки за относителното изравняване на възможностите за вертикално придвижване на хората от по-ниските слоеве, за еманципацията на социално неравностойните – жените, децата и младежите, населението в граничните райони и хората от затворените етнически общности, също така и за адекватната интеграция на големите етнически групи – български турци и цигани. Вземаха се мерки да няма критично бедни и те да не са много, а от друга страна, цялото общество настръхваше от всяка проява на голямо забогатяване и на неговата демонстрация.

Днес вече има категорична промяна в стълбицата – формира се слой на крайно бедни и те са много, а от друга страна се формира слой на истински богати. Разликата е такава, че вече това са групи, които радикално се отчуждават емоционално и психологически, не могат да проумеят нито размера на богатството или нищетата на другите, нито социалната “справедливост” на съществуването им. Напр. как днес бедният може да проумее, че заплатата на голям бизнесмен е от порядъка на много стотици хиляди лева. Обратно, милионерът може ли да проумее как човек и семейство преживяват месечно с доходи до 100-на лева. Това вече са несъвместими битови, морални и психични реалности, които не само живеят редом, но и всъщност са органични елементи от новото общество и неговия модел.

* * *

Най-общо положението в България се характеризира с аномия и дезинтеграция на предишните социални структури. Новите социални и граждански структури се оформят бавно и неустойчиво. Но по-важното е, че те се оформят, не по естествен начин, а под натиска на официалните власти – хората и социалните групи са преди всичко разделени според степента на представянето им във властта. Днес участието в политическия живот в България е основен стратификационен и икономически фактор. Хипер-политизацията води до политическа нестабилност (напр. за периода от 13 години на 6 пъти бяха проведени избори за парламент). Политиката е най-добрият “бизнес”. Това е силен обществен-демотивиращ фактор с разрушително въздействие върху икономиката и обществото като цяло.

През 90-те год. така или иначе висшата класа се оформи и консолидира. Слой на бедните и маргиналите (низша класа) също се формира и се обособи дори териториално. Средната класа обаче не придобива ясни очертания, остава икономически и граждански нестабилна, неединна като значим социален и граждански субект.

В подобна ситуация е нещо естествено, че днес в България все още няма ясни критерии за разграничаване на средната класа и нейните основни слоеве. Критериите за разграничение са неизбистрени, както в емпиричните изследвания, така и в политическите доктрини и общественото мнение.

В своята работа Агенция АССА-М се опитва да проучи чрез емпирични изследвания сложните инструменти за разграничение на основните слоеве в социалната структура, като следва линията “бедност–богатство, минимални–максимални ре-

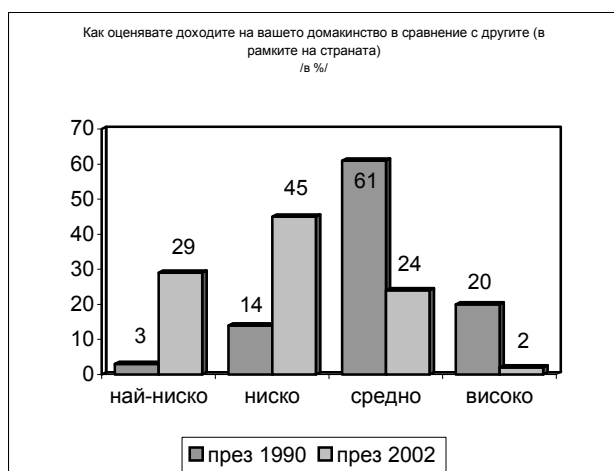
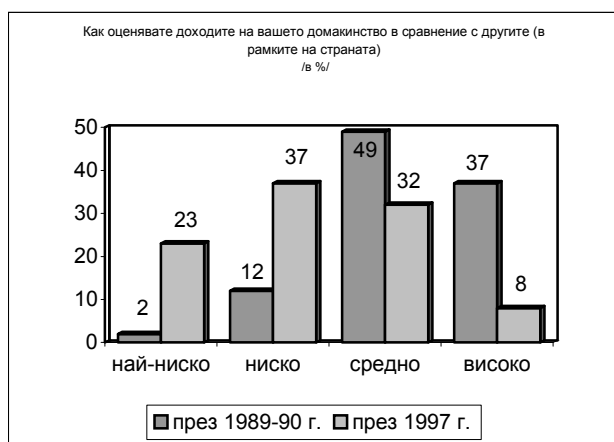
сурси за развитие, престиж и власт”. За нас критериите за връзките в рамките на средната класа могат да бъдат определени чрез многомерно групиране /multidimensional grouping/ и анализ на следните характеристики на населението:

- ниво на образование и квалификация;
- трудов и професионален статус, месторабота, характер на труда;
- обективно материално положение;
- възможности за пътуване и общуване, комуникации;
- позиция спрямо системата на властта, форми на включеност и участие;
- здравословно състояние – физическо и психическо, работоспособност;
- самооценка на материалното положение и жизнения стандарт;
- самооценка на възможностите за напредък в живота;
- самооценка на социалната сигурност и на властовия и политически статус;
- нагласа за активност (предприемчивост) – пасивност (инертност).

В поредица от изследвания на АССА-М (национални, представителни за населението от 18 до 70 години) се интересуваме от промяната в живота на българското население в периода след 1989. Тук предлагам данни по няколко конкретни въпроса.

Самооценката за доходите през 1997 и 2002, и ретроспективно за 1990 год.

Сравнението е направено през Юни 1997 и Декември 2002. Колкото и да е субективна тази самооценка, тя не бива да бъде омаловажавана. Първо, защото показва общото състояние на духовете, общата песимистична и депресирана нагласа, която обхваща все повече хора. И второ, база за оценката е сравнението не изобщо с някакви абстрактни критерии, а с околните хора – защото човек се чувства беден или богат преди всичко като се оглежда в начина на живот на околните. Затова германецът се опасява от бедността, когато не може да си сменя колата през 3 години или мебелите през 5, а българинът се опасява от бедността, ако няма пари да пътува до околния град или не може да си купи карта за градския транспорт, или ако не купува редовно месо за трапезата си.

От данните впечатлява рязкото влошаване на (само)оценката за паричните доходи, с които може да разполага домакинството. Конкретно, групата на хората, които живеят със “самочувствие” на аутсайдери нараства от 2% до над една четвърт (29%). До тях е групата на зле живеещите,

От данните впечатлява рязкото влошаване на (само)оценката за паричните доходи, с които може да разполага домакинството. Конкретно, групата на хората, които живеят със “самочувствие” на аутсайдери нараства от 2% до над една четвърт (29%). До тях е групата на зле живеещите,

които са ежедневно застрашени да изпаднат до равнището на откровени аутсайдери – от 12% нараства до 45%. Това е единият полюс на кризата – разрастването на бедността.

“Средната” класа, колкото и условно да е това самоопределяне спада от 49% до 32% през 1997 и още по-категорично от 61% на 24% през 2002. Поне една трета от тази група днес реално няма стандарт, присъщ на “средна” класа – те просто имат крайно занижени критерии за съвременен материален стандарт, най-често това са стари хора, или от далечни и планински малки селища. Реално те имат твърде нисък стандарт на живот. Това се потвърждава от данни за обективното състояние, напр. за обезпечеността на домакинството с удобно жилище, с топла вода и тоалетна в него, с битова техника.

Групата на добре живеещите (поне според българските стандарти) също се стопява от 37% на 8% при самооценката през 1997 и още по-категорично от 20% на 2% през 2002. Тяхното самочувствие се гради на доброто жилище, на скъпата и модерна техника в него, на възможността за пътувания, на парите за да си позволява човек лукс в ежедневието. Проблемът е в рязкото свиване на тази група – това е другият полюс на обществената криза.

Цялото това сравнение (чрез самооценка) чертае картина на рязко и болезнено обедняване на мнозинството население. Множество обективни статистически и социологически данни недвусмислено потвърждават факта на рязко и болезнено обедняване. Т.е. не става дума само за проява на рефлекс и маниера на повечето българи да се оплакват и недоволстват. Процесът е обективен и кумулативен.

Кумулативен, това е особено важно! Масовото обедняване през последните 13 години вече достига онази граница, на която вече са изчерпани личните и семейните резерви, чрез които досега се компенсирала безработицата, несигурните и понижени доходи, скокообразното повишаване на цените на стоките от първа необходимост.

Зад тази граница единствената значима собственост за масовия човек остава самото жилище и неговото оборудване с битова техника и мебели. Формира се огромна социална група (близо 58%), хората от която са застрашени или принудени да продават такива ценни неща, за да имат пари за ежедневните си нужди – за храна и облекло, за образование, за лекарства.

Налага ли се да продавате вещи, ценни неща, за да имате пари за прехрана? – в %	
Имаме нужда, но няма какво да продадем	19
Продаваме за да имаме пари	3
Може да се наложи (скоро)	36
Няма да ни се наложи (имаме пари)	40
Обратно, сега си купувам ценни неща (изгодно е)	1
Обратно, добре живея, мога да спестявам	1
Изт.: Национално представително ЕСИ на АССА-М, май 2002, 1327 инт.	

Това е граница на реалната бедност. Погледнато в общ социо-културен план това е границата на социалната деградация.

Още веднъж да подчертая, че се снижават субективните критерии и личните претенции към собствения материален стандарт – увеличава се масата от хора, които са се примирили с бедността, и които се чувстват вече закрепостени към статута “бедняк”, а от гл.т. на “европейското” им самосъзнание – към статуса на затънтена провинция някъде в периферията на Европа. По-долу ще покажа, че значителна част от хората вече са и фактически обективно, и субективно закрепостени в селището, в което живеят. Тук се оказва, че значителна част от населението вече е закрепостено и в социалния статус “бедност”.

Един частен проблем с принципно значение:

Жилището е традиционно висока ценност за българите. Не случайно около 70% от хората днес живеят в собствено жилище, а още 17% в жилище, което е съсобственост. По този показател (не се разбира дали сериозно или като подигравка) вече ни обявиха за по-богати от американците. От един наш многомерен анализ на емоционално-ценностния статус и по-конкретно на способността за адаптация към днешните условия на живот, се вижда, че жилището пряко и ежедневно дефинира общите самооценки за успех или неуспех, за добро или лошо бъдеще в живота. Жилището (собствено и удобно) наистина е онази крепост (дано не последна), в която повечето хора днес в България все пак се чувстват защитени от агресията на инфлацията, бедността, несигурността. Ето защо, който посяга върху собствеността на българина, върху неговото жилище (висок процент в сравнение с много европейски страни), всъщност отнема на масовия човек онова нещо, което го стабилизира емоционално и морално в днешните стресови условия на живот. Ако напр. в следващите години 20-30% от хората бъдат принудени да продадат своето жилище или не са способни да си купят жилище, това би означавало, че с толкова ще се увеличи контингентът на психически лабилните, на хората “дърво без корен”. Последниците са очевидни.

* * *

Като говорим за качествен праг на обедняване, пред или зад който днес са много от българските семейства, много важно е да кажем, че това е праг, зад който човекът и неговото семейство не просто обедняват. Зад него те пропадат в по-ниска социална категория. За тях вече стават невъзможни неща като добро образование, придобиване на съвременна професия и квалификация, живеене в добър квартал и в съвременно обзаведено жилище, стават химера пътуванията и широките социални контакти. Съгласно интегралния показател на ООН HPI (“Human Poverty Index”, Индекс на Човешката Бедност”) съответните хора, семейства, професионални групи или общности пропадат надолу към зоната на социалните маргинали. Ако опишем образно днешния процес на разместване на социалните пластове и конструирането на нов тип социално неравенство в България, то нагоре към елитните слоеве се издигат малки ручейчета от хора, а обратно, надолу към дъното се движат значителни потоци от хора, групи и общности. Това е реалност, пред която нито социолозите, нито политиците, нито журналистите, не бива да остават глухи, слепи и неми, както за съжаление става често през изминалите 13 години.

Към дъното се движат потоци от хора не просто, защото сегашните обществени условия ги тласкат натам, а и защото значителна част от населението днес проявява впечатляваща пасивност, липса на дух на предприемчивост, примиренчество пред заплахите на бедността, или пък готовност да се протяга унизително ръка за подаяние вместо да напрегнеш сили и с труд и гъвкавост да си осигуриш приходи. Следващото разпределение е потресаващо в това отношение. Всъщност то демонстрира, че едва 40-45% от пълнолетното население разчита на труда си, ориентирано е към

бъдещето. Останалите разчитат на резерви, които са си създали в миналото, или на помощ, или просто са изпаднали в безизходица и отчаяние.

Как се опитвате да се справите с високите цени – с инфлацията? - в %	
РАБОТЯ – повече	41
КУПУВАМ – ПРОДАВАМ (препродавам, далаверка)	4
ПЕСТЯ, икономисвам – повече	55
Разчитам на ПОМОЩ (от близки, от държавата...)	22
НЕ ВИЖДАМ как ще се справя (безизходица, паника)	20
Живея ДОБРЕ (кризата не е страшна – за мен)	3
<i>Изт.: Национално представително ЕСИ на АССА-М, юни 1997, 1200 инт.</i>	
<i>Заб.: Процентите са повече от 100, давани са по два отговора.</i>	

Възможност за пътувания или закрепостеност

Важен елемент от модерния начин на живот е възможността за пътувания – за бизнес цели, за социални контакти, за почивка и просто поради съзряващия рефлекс за мобилност и индивидуална свобода. Погледнато обратно, намаляващата възможност за пътувания и мобилност е синтетичен емпиричен индикатор за влошаващо се качество на живота, за свиване на социалните възможности на личността, групата или общността.

Възможността за пътувания в чужбина нарасна след 1990. Това предизвика първата емигрантска вълна, която започна през лятото на 1989, достигна своя връх през 1990-91 и утихна през 1993-94. Българските емигранти са около 500-700 000 като в това число влизат и мюсюлманите, които се преселиха в Турция, заедно с останалите, които емигрираха в Западна Европа, САЩ, Канада, Южна Африка и Австралия. Втората емигрантска вълна се надигна през 1996-98 като Гърция стана атрактивно направление. Тази вълна, обаче, беше административно възпрепятствана и значително намалена чрез Шенгенските визови ограничения. Третата вълна е след 1999, и особено 2000, когато към чужбина се насочи огромна част от младежта и образованите слоеве, емигрантските нагласи придобиха характер на социална епидемия. Самите родите изтласкват своите деца към чужбина – като последен житейски шанс за достоен живот и добро бъдеще. Данните в това отношение са наистина впечатляващи. Те говорят за епидемична нагласа в масовото съзнание.

Искате ли децата ви да останат да живеят в...		
	Ноем. 1994	Май 2002
ДА - тук имат всичко нужно (осигурен живот)	30	12
ДА - нашият корен е от тук	28	29
ДА - другаде НЕ ще могат да живеят по-добре	14	14
НЕ - искам да заминат на по-добро място в БЪЛГАРИЯ	20	21
НЕ - искам да заминат на по-добро място в ЧУЖБИНА	8	24
<i>Изт.: Национални представителни ЕСИ на АССА-М, май 2002 – 1327 инт., ноември 1994 – 962 инт.</i>		

Миграцията в рамките на страната разкрива 2 тенденции: Първата е към стабилно и продължително преселване от малките градове и села в по-големите, от провинцията в София. В преселването участва предимно най-мобилният социален слой – младите, специалистите и предприемачите. Така големи райони в страната остават слабо населени, със застаряващо население, без млади хора и интелигенция. Това увеличава пропастта между модерната и богатата столица и все по-примитивната и бедна провинция. През последните години не се забелязва противоположна, балансираща тенденция; Втората тенденция се свежда до закрепостяване на определени общности в малки и отдалечени селища, главно на етническа или религиозна основа.

Ето фактите от едно представително регионално изследване проведено през Май 1997 в Благоевградски регион.

ПЪТУВАНИЯТА - като елемент в начина на живот и труд,
като показател за стандарт, като възможност
за разнообразни социални контакти

ВИЕ ЛИЧНО, ПЪТУВАТЕ ЛИ ДО:	Редовно	Рядко	Само ако ме изпратят (ако ми платят)	Не – нямам пари	Не – няма превоз
Общинския Ви център	47	39	59	9	1
<i>(от живеещите в малки селища - около 25% от извадката)</i>					
Благоевград	6	54	13	16	2
<i>(от живеещите в малки селища - около 25% от извадката)</i>					
София	10	49	14	24	2
Гърция	0.3	5	14	70	10
Турция	0.2	4	14	71	11
Македония	0.9	10	13	67	10

ДО КЪДЕ ПЪТУВАТЕ – обобщено ?	в %
Не пътуват (<i>дори до общинския център или до Благоевград</i>)	13
Само до Общинския център	3
Само до Благоевград	10
Само до София	48
И до съседна Чужбина (Гърция, Македония, Турция)	25

Данните показват, че вече по същество има значителна група население, което поради недостиг или направо липса на обществен транспорт и на лични средства за личен транспорт фактически са закрепостени в селището, където живеят.

Това най-ясно и ежедневно се вижда в по-малките и отдалечените селища. За тях в много отношения тази закрепостеност означава невъзможност да се ползват от елементарни социални придобивки – начално и основно училище за децата, про-

дължаване на образованието на децата, общо и специализирано медицинско обслужване, повече възможности за намиране на работа и препитание, възможности за социални контакти извън тясната семейно-родова и в частност етническа среда.

Тази закрепостеност означава разрушаване на социалната инфраструктура, от която са се ползвали хората дори в най-отдалечените селища – благодарение на редовният обществен транспорт до началото на 90-те години и възможностите за личен транспорт (лека кола), които компенсирала липсата на някои социални придобивки в самото селище. Отпадането на транспорта автоматично отрязва тези възможности.

Разрушаването и редуцирането на социалната инфраструктура обрича това население не само на физическа и материална нищета, но и задължително на интелектуална, информационна и културна нищета, на примитивизъм и на фатална маргинализация. Последното с особена сила се отнася за младите поколения – те нямат перспектива дори да се оженят в такова селище, да не говорим за перспектива за техните деца.

Подобен процес има поне 2 фундаментални макро-последивици:

Първо, това население става много лесно манипулируемо – (1) от политически сили, (2) от новопоявили се бизнесмени и (3) от централните медии – заради своята бедност, заради своята неграмотност, заради психиката на отхвърлени и обречени хора;

Второ, неизбежно е изтичането на младото население към по-големи селища и към чужбина, за да се търси препитание и обществена интеграция. Тези селища са обречени или на общностно капсулиране (напр. българо-мохамеданите или българските турци в Родопа), или на рязко остаряване и стопяване на населението. Така се оголват стратегически важни за страната територии в много региони на страната, вкл. покрай държавната граница.

Това са последивици с дългосрочно действие и с трудно предвидими рискове.

Космополитна култура или ниско национално самочувствие

През 70-те и до края на 80-те год. мнозинството от населението на България живееше с амбицията и с очакването да настигнем хората от Западна Европа – като богатство, като възможност за пътувания, като свобода на личността. Сега мнозинството от населението на България отново се отказва от такава амбиция (вероятно аналогично на ситуацията у нас през 30-те години), заживява с комплекса на трета категория европейци. Самò по себе си това е факт на огромно национално и индивидуално обедняване – защото високото национално самочувствие, вярата в по-добра перспектива е факт на богатство, на огромно богатство, което при определени условия може да компенсира дори трудности и неблагоприятия в материалния стандарт.

И още нещо, високото национално самочувствие е мобилизиращ и сплотяващ, обединяващ фактор. То прави от природонаселението на една страна народ, който е общност със свои интегриращи ценности, със свои морал, със свои цели и амбиции. Без това природонаселението става статистическа съвкупност, разпада се общността, всеки се бори сам за себе си. Последното, в условията на днешния космополитен свят, при невиданата концентрация на финансова, икономическа и политическа власт в наднационални институции, означава, че нацията и всички нейни ресурси стават лесна плячка за желаещите да ги присвоят.

Подтиснатото национално самочувствие възпрепятства стабилното възпроизводство на интелигенцията в една страна. Именно заради това много млади българи, които учат в престижни университети и колежи в Европа и Америка, предпочитат да си намерят работа там и да не се връщат в България. Това се превръща в обичайна практика, която лишава страната от крайно нужните интелектуални и предприемачески ресурси.

Нивото на образование – ресурс на личността или бариера пред успеха

Образователната система, въведена през 50-те и функционираща до началото на 90-те имаше следните задачи и функции: (1) премахване на неграмотността в най-изостаналите райони и социални слоеве; (2) гарантиране на основно и адекватно познание; (3) осигуряване на функционална грамотност и социализация; (4) осигуряване на професионално обучение; (5) подпомагане на изграждането и възпроизводството на специалисти от всички общности, във всички сфери на живота и райони на страната. Това бяха десетилетия на големи промени – броят на неграмотните млади хора (на възраст между 20 и 29 години) намаля от 16,6% през 1946 до 1,8% през 1975; на тези с начално образование (3 класа) падна от 40,3% на 7,5% през същия период. Обратното – броят на хората със средно образование (11 класа) се увеличи от 9,8% на 47,1%; на тези с висше от 0,9% до 4,8%.

От 1990 стагнацията в образователната система довежда до структурен разпад и функционална дезориентация. Това е криза на рязката промяна в рамките на най-консервативните обществени институционални системи.

Сега обективно се формират 3 групи от млади хора и бъдещи граждани: (1) добре образовани, владеещи чужди езици, компютърно грамотни, насочени към изграждане на кариера, с високо лично самочувствие – сравнително малко на брой, концентрирани в София и големите градове, интензивно емигриращи; (2) завършили гимназия или техникум, с не особено качествено обучение или квалификация, без високи амбиции, без високо лично самочувствие – това е втората по големина група от младежи, те общо взето са демотивирани да учат повече, в голяма степен са застрашени от безработица и/или неквалифициран труд; (3) отпаднали от училище, вкл. такива, които отпадат в началния курс (главно цигани, но вече не само) и до края на основния курс (главно мюсюлмани и жители на малките гранични селища, но също и на градските покрайнини). Около 60% от юношите не продължават образованието си след 8-ми клас. Така те се и са обречени на неквалифициран труд, остават функционално неграмотни, а заплашително голяма част и първично неграмотни. Това е един от показателите за исторически регрес в България през последното десетилетие.

Богат интелектуален живот или ниска потребност от култура и изкуство

Цялостната културна отвореност на българина към света е неоспорим ефект от демократизацията. Българинът получи възможност да общува с модерната култура и разнообразното световно изкуство, а българският творец – да стъпи на световния пазар. Въпреки това тази свобода донесе след себе си не малко проблеми: през

последните години българската телевизия, книжният пазар, българското кино и театър бяха “наводнени” с продукти на “масовата култура” от всички модерни жанрове. Едва през последните 2-3 години България се опитва да се справи с това “наводнение” като търси автентични и ценни национални мотиви в българската култура, има опити да се съхрани престижа на българските творци, аудиторията на техните произведения. Този процес е най-забележим в театъра, операта, класическата и модерната музика, в автентичния фолклор. Но общата ситуация е плачевна. Новите книги от български писатели и поети може да се преброят на пръстите на едната ръка. Данните показват, че прекарването на свободното време в културни забавления е рядка възможност или нещо странно и неразбираемо за повечето хора. Броят на хората, които имат време за изкуство и култура е намалял два пъти. Броят на тези, които искат, но нямат възможност да отделят време за културни мероприятия се е увеличил два пъти. Българите вече четат все по-малко книги, особено подрастващите поколения. Ако се чете, то все по-често това е булевардна литература. Особено тревожен е фактът, че много хора нямат практическа възможност да четат сериозна литература, която стимулира мисленето и моралната съпричастност – поради високите цени на книгите, мизерията в библиотеките и др.под. Изобщо сериозната книга и култура днес агресивно се измества от продуктите на екшън културата.

Вие лично, колко време отделяте за култура и изкуство?

(да посещавате изложби и концерти, да рисувате и свирите, театър, опера, худ. танци – без книги, кино, видео и телевизия) – в %

	1989 г./ Преди 12 год.	Сега/ 2001 г.
Много време	22	3
Малко време	38	26
Нямам време и възможност за това, за съжаление	12	34
Нямам желание и настроение за това	4	14
Не ме интересуват тези неща	21	24

Изм.: Национално представително ЕСИ на АССА-М, март 2001, 1240 инт.

Данните са красноречиви. Акт на обедняване е свиването на културните интереси на личността на огромното мнозинство от населението, вкл. сред младежта и “интелигенцията”. А това е постепенното изпадане в бездуховност, без отдушника на изкуството и културата.

Акт на обедняване също така е и изпадането в състояние на стрес и депресия пред перспективите на живота, когато човек става емоционално и ценностно лабилен, губещ усещане за идентичност. Акт на обедняване е изпадането в пасивната позиция на бедняка, който дори не се опитва да търси нови варианти за работа и трудови доходи, а изпада или в отчаяние, или в очакване на нечие подаяние. Във връзка с настоящите динамични промени, способността за адаптация, за преоценка на собствените ценности и поведения, за преодоляване на стереотипите и предразсъдъците се оказва огромно богатство. В психологически аспект днес едва 9% от хората отговарят на горепосочените изисквания и други 24% имат адекватната субективна пренастройка, но съзнават, че нямат достатъчно време и средства да получат

нови знания, да развият нови умения и да се специализират в нова професионална сфера, за да бъдат конкурентноспособни.

Вие лично, лесно или трудно се адаптирате към промените в живота през последните 12 години? – в %	
Не мога да се адаптирам, пренастромя изобщо	8
Много ТРУДНО свиквам, трудно се пренастройвам	26
Само ОТЧАСТИ се адаптирам, пренастройвам	32
ЛЕСНО се адаптирам – но нямам време за преподготовка	24
ВЕДНАГА се адаптирах – бях готов за новите реалности	9
Изт.: Национално представително ЕСИ на АССА-М, март 2001, 1240 инт.	

Моделът на социалното разслояване

Можем ли да го очертаем?

Формира се голям слой (около 35-40%), живеещ на ръба на нормалното състояние, това е реална и тежка бедност. Разбира се, тези хора в мнозинството си не са застрашени от гладна смърт (както би било в Африка), ние все пак сме Европа и сме доказали като народ, че оцеляваме и в най-тежки условия. Истинският проблем е, че тези хора редуцират цялата си жизнена активност до осигуряване на прехраната, а в крайните случаи – до преживяването ден за ден. Това е слой, който ако остане по-дълго време в такова състояние, ще се променя по посоката на цялостна културна, професионална и социална деградация на личността, на начина на живот и на статуса сред другите хора и пред органите на държавата. Днес вече самото понятие “бедняк” се изпълва с ново съдържание, бележещо трайна непълноценност и безперспективност. По такъв начин субкултурата на бедността отново се превръща в масова.

От другата страна на социалната стълбичка се формира слой на богати хора. Те обективно концентрират общественото богатство. Субективно копират модели на живот от богатите западни страни и се стремят да градят своето самочувствие като демонстрират богатството си. Това се малко хора, от порядъка на 5-8% от населението. Очевидно е, че тяхното индивидуално богатство в повечето случаи е придобито чрез нелегитимни начини и средства. Но дори и да забравим това, да се припомним, че е неизбежно в периода на първоначално натрупване на “националния” капитал, то остава другият проблем – те са малко на брой, един много тесен социален слой, която държи богатството и властта. Това повече съответства на олигархично общество от арабски или латиноамерикански тип, отколкото на демократично общество от западно-европейски тип.

Между двата полюса е “средната” класа, която е крайно нестабилна, няма ясен облик като собственост, като професионална специфика, или като устойчива роля на интелигенцията. Тази наша “средна” класа засега е без значими ресурси. Повечето хора от нея са застрашени да пропадат към равнището на бедността, и много по-рядко да се стабилизират близо до равнището на богатството и житейския просперитет. Основният проблем на хората от тази група е, че в страната няма условия за разгръщане на тяхната предприемчивост, нито за реализация на натрупания голям потенциал от професионална квалификация, организационна култура и високо общокултурно равнище. Този потенциал реално все още съществува. И ако днес гово-

рим за бедност и обедняване, то трябва да не изпадаме в елементаризъм. Обедняване има и когато потенциалът на нацията и на много от хората – като култура, като професия, като делови заряд – се топи, не се възпроизвежда, не се развива.

Сега масово се формира и слой от хора от всички възрасти и във всички региони на страната (както в големите градове, така и в съвсем малките селища), който можем да назовем “слой на лумпените”. Към тях се причисляват “професиите” на проститутки и сутеньори, на просяци и ровещите по кофите за смет, на криминалните престъпници и личностно-деградираните алкохолици, на наркоманите и системно занимаващите се с вандализъм. Изобщо това са хора, които личностно скъсват ценностната и поведенческата си взаимнообвързаност със социално-продуктивните социални слоеве, със своята професионална среда, със своята семейна и родова среда. Във всяко общество има такива хора. Сега в нашето общество те стават широк социален слой и ако прогнозираме техния процент от населението – вероятно той вече се измерва с десетки проценти. Тенденцията е към бързо нарастване на тази част от обществото. Големият въпрос е какво е критичното количество (какъв е процентът), което може да превърне българското общество от продуктивен организъм в дезинтегрирано множество, разяждано от безконтролна организирана престъпност и масова корупция на държавната администрация.

Самото наличие на социален слой с такива размери още повече усложнява задачата за създаване на инструменти за изследване и определяне на границите между основните социални слоеве. Този социален слой на аутсайдери в много по-малка степен е локализиран териториално, професионално, според собствеността и материалното положение. Той прониква във всички основни слоеве на обществото, на всички нива на държавната организация и следователно въпросът за границите най-вече е въпрос на количествени определения и в най-малка степен може да се дефинира в качествени термини.

И ежедневиият ни опит, и данните от изследвания чертаят живота ни в краските на тежки проблеми, житейски кризи и остри дилеми. Всъщност, сега ситуацията е такава, че всеки човек, неговото семейство и близките му са оставени практически без никаква значима обществена и държавна подкрепа. Всеки сам търси своя брод и начина на приспособяване, а след това и на своя просперитет. Това е борба, в която се съхранява жизненото, талантливото, обичното, упоритото.

Оптимистичната нотка е, че ние българите в катаклизмите на своята история сме доказали именно устойчивостта на своя ген. Лично аз вярвам, че като нация и народ още веднъж (в проекция на историята) можем и ще проявим устойчивост, ще преодолеем катаклизма.

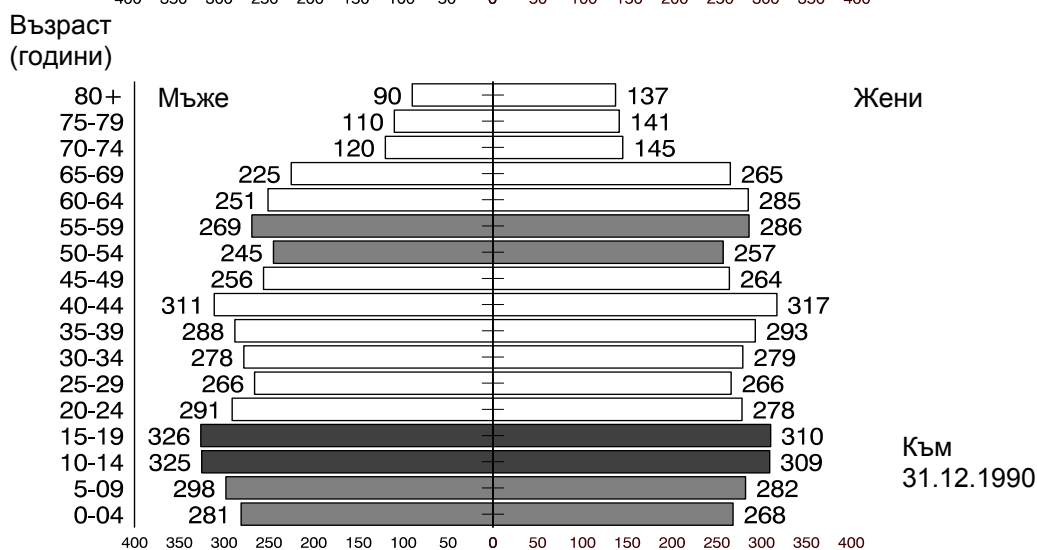
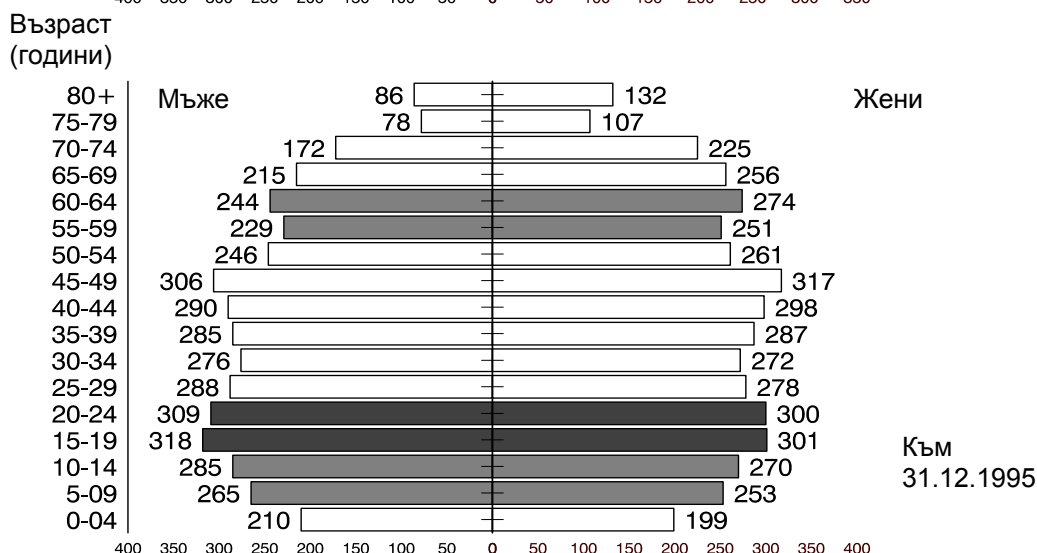
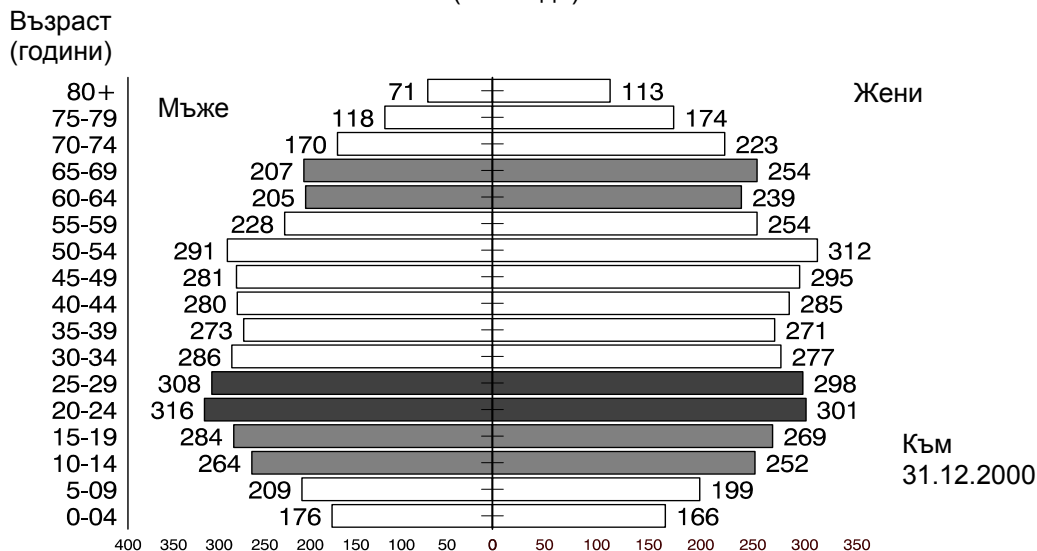
Решаваща предпоставка за това обаче е способността на новия елит на нацията да съхрани своята национална идентичност. Ако това не стане, нацията ще бъде обречена на обезличаване и асимилиране от “световната общност”, от глобалните модели на начин за живот и ценности. Що се отнася до бедните и обедняващите, дано успеем да изградим една съвременна и съзидателна държавност, в която не може да липсва ефективен социално-защитен елемент.

* * *

Редно е ясно да дефинираме най-големия риск. Горният оптимизъм е адекватен при наличието на една фатална предпоставка – наличието на устойчива (само) възпроизвеждаща се маса на хората в обществото. И точно тук фактите редовно се прикриват, съобщенията на НСИ се подминават от медиите, интелигенцията мълчи, партиите си крият главата в пясъка.

Става дума за така нар. “демографска криза”. А е точно да се каже “катастрофа”. Какво означава това?

Възрастова структура на населението по пол
(в хиляди)

Раждаемостта не просто спада. Тя е два пъти по-малка в сравнение с края на 80-те год. на XX век. Това детерминира численост на нацията след 40-50 години под 5 млн. души. А раждаемостта вероятно ще се свива още, защото чрез емиграцията България изнася своя така нар. “фертилен контингент”.

Променя се и качествената структура на родените поколения: увеличава се процентът на децата в лошо здраве, голяма част от родените са обречени да израстват извън добро семейство, в условия на бедност и мизерия, на неграмотност, на ранна лумпенизация, на наркомания и престъпност. Така наистина възпроизвеждащата част на нацията и обществото става критично свита и недостатъчна.

Променя се възрастовата структура на населението – старите ще станат четири пъти повече от младите. Накрая, променя се и етническата структура на раждањията, което вещае тежки етно-културни и държавнически проблеми.

Количественият профил на възрастовата структура на населението и неговата динамика ясно показва драматизма на ситуацията. Тя има много определения. Но едно от тях е “бедност”. Бедност на младите хора, които се лишават от деца и наследеност, които отлагат първото раждане и се страхуват от второто. Бедност на родителите, чиито деца отказват да ги правят дядо и баба. Бедност на елитните слоеве, средната класа и интелигенцията, които се възпроизвеждат в минимален обем. Бедност на държавата, която няма да има достатъчно на брой и с нужното качество поданици-граждани. Бедност на нацията, която всъщност осъществява самостопяване – под напора на външни фактори и на съответната си морално-психична обърканост и безпомощност нацията осъществява автогеноцид (което за жалост е точна дума).

В този си ракурс бедността е макроструктурен и макрообществен проблем и дилема на оцеляването.

* * *

Допълнителни текстове по проблемите за бедността вижте в:

Социална динамика и цивилизационно разслояване. Възпроизводство на населението, човешкия капитал и трудовите ресурси в България. Мирчев, Михаил. Изд. “М-8-М”, София, 2009, стр. 321-325.

Текстове 2. Покана за социология. Мирчев, Михаил (съст.) Второ доп. и прер. Изд. „М-8-М”, София, 2011, с. 559-561.